

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАБІЛЬНОСТІ

Розглянуто проблеми стабільності виборчого законодавства України. Зазначено, що основними недоліками законів про вибори є нестабільність виборчого законодавства та відмінності у законодавчому регулюванні однакових виборчих процедур для різних виборів. Стверджується, що способом вирішення цих проблем може стати кодифікація виборчого законодавства України та конституційне закріплення вимоги його стабільності.

Ключові слова: вибори, законодавство про вибори, стабільність законодавства, виборчий процес.

Богашева Н. В. Законодательное регулирование выборов в Украине: проблемы стабильности.

Рассмотрены проблемы стабильности избирательного законодательства Украины. Отмечено, что основными недостатками законов о выборах являются нестабильность избирательного законодательства и отличия в законодательном регулировании одинаковых избирательных процедур для различных выборов. Утверждается, что способом решения этих проблем может стать кодификация избирательного законодательства Украины и конституционное закрепление требования его стабильности.

Ключевые слова: выборы, законодательство о выборах, стабильность законодательства, избирательный процесс.

Bogasheva N. V. Legislative Regulation of Elections in Ukraine: Problems of Stability.

Problems of stability of electoral legislation of Ukraine are considered. Instability of electoral legislation and distinctions in legislative regulation of similar electoral procedures for different elections are pointed out to be its main defects. It is asserted that the way to solve these problems may be a codification of electoral legislation of Ukraine and constitutional fixation of the requirement of its stability.

Keywords: elections, electoral legislation, stability of legislation, electoral process.

Для України як демократичної держави велике значення має приведення українського виборчого законодавства та практики проведення виборів у відповідність до європейських виборчих стандартів. Слід відзначити, що в основному українське виборче законодавство відповідає міжнародним стандартам демократичних виборів [1, с. 31]. Про це свідчать і висновки Венеціанської Комісії, і резолюції Ради Європи, і звіти Місії міжнародного спостереження за виборами ОБСЄ (див., зокрема, [2, с. 6]). Водночас за висновками як українських, так і зарубіжних експертів усе ще існують окремі проблеми як законодавчого регулювання виборів, так і практики застосування виборчого законодавства, які залишаються нерозв'язаними. Незважаючи на численні роботи вітчизняних науковців, які не лише аналізують ці проблеми, але й пропонують різноманітні рекомендації щодо їх подолання, законодавець далеко не завжди бере їх до уваги.

Вітчизняне виборче законодавство традиційно орієнтується на регулювання загальнодержавних та місцевих виборів окремими (галузевими) законами, кожен з яких регулює інший тип виборів. Це спричиняє низку проблем.

Найперша з таких проблем полягає в тому, що виборчі закони в Україні вкрай нестабільні.

Так, перший Закон «Про вибори Президента Української РСР» (після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року – «Про вибори Президента України») був прийнятий 5 липня 1991 року. Законом від 24 лютого 1994 року він був прийнятий у новій редакції. 5 березня 1999 року був прийнятий новий Закон «Про вибори Президента України» (зміни до цієї редакції Закону протягом 2000–2003 років уносились п'ять разів). Зазначений Закон 1999 року формально чинний і сьогодні; проте Законом від 18 березня 2004 року він був викладений у новій редакції, а Законами від 14 квітня та 21 серпня 2009 року до нього були внесені істотні зміни (загалом зміни до цієї редакції Закону до 2014 року вносились одинадцять разів). Таким чином, кожні вибори Президента України – 1991 р., 1994 р., 1999 р., 2004 р., 2010 р. – проводилися практично за іншим виборчим законом (більш детально див. [3, с. 6]). Напередодні позачергових виборів Президента України 2014 року до Закону «Про вибори Президента України» внесено техніко-юридичні зміни

Законами України «Про внесення змін до статті 90 Закону «Про вибори Президента України» та «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» [4; 5]; таким чином, вибори Президента України 25 травня 2014 року проводитимуться за законом, редакція якого знову відрізняється від попередньої (чинну редакцію Закону «Про вибори Президента України» див. [6]).

Історію сучасного вітчизняного парламентського виборчого законодавства дещо умовно можна розпочати із Закону Української РСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 року, на основі якого проводилися перші плюралістичні вибори Верховної Ради. Далі відповідні закони приймалися заново практично під кожні парламентські вибори, часто – зі зміною виборчої системи. Так, вибори 1994 року проводилися за Законом від 18 листопада 1993 року із збереженням двотурової системи абсолютної більшості; вибори 1998 року – за Законом від 24 вересня 1997 року, який передбачав змішану виборчу систему; вибори 2002 року – Законом від 18 жовтня 2001 року із тою ж виборчою системою. 25 березня 2004 року був прийнятий новий Закон «Про вибори народних депутатів України» на пропорційній основі, однак він жодного разу не був застосований у первинній редакції, оскільки Законом від 7 липня 2005 року був викладений у новій редакції (із збереженням виборчої системи), яка діяла під час виборів 2006 року. Перед виборами 2007 року Закон зазнав істотних змін у частині регулювання позачергових виборів, внесених Законом від 1 червня 2007 року. Нарешті, вибори 2012 року відбулися на підставі Закону від 17 листопада 2011 року [7], який повернув змішану виборчу систему. Більш детальну характеристику виборчих систем, які застосовувалися на різних виборах в Україні, див. у [3, с. 6–33; 8, с. 11–21; 9; 10, с. 93–110; 11, с. 123–168; 12].

Однак і Закон 2011 р. не був позбавлений недоліків: ситуація, яка виникла внаслідок його застосування на виборах 2012 р., призвела до того, що на його підставі було неможливо встановити результати виборів у п'яти виборчих округах. Для проведення повторних виборів у цих округах з підстав, не передбачених цим Законом, виникла необхідність прийняття окремого Закону України «Про повторні вибори народних депутатів України в одномандатних виборчих округах №№ 94, 132, 194, 197, 223» [13].

Незважаючи на «стабільність» у передвиборний період, на сьогодні редакція Закону 2011 р. вже зазнала істотних змін: 21 листопада 2013 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» [14], яким внесено зміни щодо деяких питань виборчого процесу, зокрема і до Закону України «Про вибори народних депутатів України». Зазначений Закон, зпоміж, іншого мав за мету врахувати у законодавстві про вибори народних депутатів України деяких рекомендацій Місії міжнародного спостереження за виборами ОБСЄ та Венеціанської комісії (див. Пояснювальну записку до законопроекту № 3396 [15], що ліг в основу прийнятого закону). Однак поспішність при його прийнятті (законопроект зареєстровано у Верховній Раді України 06.11.2013 р., вже 08.11.2013 р. надано проект на заміну, і в той же день його було прийнято в першому читанні із скороченням строку підготовки до другого читання, а вже 21.11.2013 р. прийнято в цілому (див. [15]). Таке «вільне» дотримання законодавчої процедури не може бути розцінено позитивно, оскільки скорочення терміну розгляду подібних масштабних за обсягом законів ніколи не сприяє продуманому вдосконаленню регулювання, зокрема виборчих процедур; тому слід очікувати внесення змін і до цього виборчого закону (недоліки і неузгодженості цього Закону можна буде спостерігати найближчим часом, оскільки на 25 травня 2014 року призначено проміжні вибори народного депутата України у виборчому окрузі № 83). Зауважимо, що передбачена цим Законом зміна розміру виборчої застави (з 12 до 10 розмірів мінімальної заробітної плати), яка вже застосовуватиметься для проміжних виборів народних депутатів України поточного скликання, істотно змінює умови обрання депутатів того ж скликання.

Дотичним до вітчизняного парламентського виборчого законодавства був Закон України «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» [16], який визначав порядок застосування відеоспостереження, відеозапису і трансляції зображення для спостереження за організацією проведення голосування та підрахунку голосів на звичайних виборчих дільницях у день голосування на чергових виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 року, а також зберігання та використання створеної в процесі відеоспостереження інформації. Однак цей Закон не виправдав себе під час застосування на виборах; так, передбачені ним можливості не були застосовані для встановлення результатів виборів у згаданих вище п'яти виборчих округах під час виборів 2012 року. Крім того, зазначений

Закон встановлював обмежений час власної дії, а тому втратив чинність після проведення зазначених виборів.

Не менш багата законодавчими актами новітня історія регулювання місцевих виборів в Україні, яку (як і виборів народних депутатів України) теж доцільно розпочинати з місцевих виборів, проведених у 1990 році одночасно з виборами народних депутатів УРСР на підставі Закону Української РСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 року, за яким вибори депутатів проводилися в одномандатних округах за системою абсолютної більшості. 24 лютого 1994 року прийнято новий Закон «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад», який зберіг виборчу систему з виборів депутатів і вперше запровадив прямі вибори вищих посадових осіб місцевого самоврядування за тією ж системою абсолютної більшості. Після прийняття Конституції України 1996 року, яка встановила сучасну систему місцевого самоврядування в Україні, та прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 року Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 року, за яким було проведено чергові місцеві вибори 1998 та 2002 років, встановив дві різні виборчі системи для виборів місцевих рад: депутати сільських, селищних, міських рад обиралися в одномандатних виборчих округах за принципом відносної більшості (той же принцип обрання, чинний досі, було встановлено для сільських, селищних, міських голів), тоді як депутати районних та обласних рад обиралися за принципом відносної більшості у багатомандатних виборчих округах, що відображало конституційний статус цих представницьких органів місцевого самоврядування.

Після утворення Кримської автономії вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим 1994 року відбулися у ситуації гострого правового конфлікту щодо конституційності нормативних актів автономії на підставі Закону Республіки Крим «Про вибори Верховної Ради Криму», прийнятого Верховною Радою Автономної Республіки Крим 17 вересня 1993 року. Це був єдиний випадок проведення виборів в Україні не на підставі закону України. Стаття 135 Конституції України 1996 року встановила підзаконний характер нормативно-правових актів автономії, а пункт 20 частини першої статті 92 Конституції виключив можливість регулювання виборів в Україні підзаконними актами. У зв'язку з цим 12 лютого 1998 року був прийнятий Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим», за яким проведено чергові вибори депутатів Верховної Ради автономії 1998 та 2002 років.

У 2004 році відбулося об'єднання (своєрідна часткова кодифікація) регулювання виборів до органів місцевого самоврядування та виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим у єдиному Законі «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (прийнятий 6 квітня 2004 року); тим самим вибори Верховної Ради автономії було віднесено до категорії місцевих виборів. Зазначений Закон запровадив для виборів депутатів пропорційну виборчу систему із закритими партійними списками, і лише для депутатів сільських, селищних рад збереглася мажоритарна система відносної більшості в одномандатних округах.

Закон про місцеві вибори 2004 року для чергових виборів був застосований лише один раз – у 2006 році. 10 липня 2010 року, напередодні чергових місцевих виборів 2010 року, був прийнятий новий Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [17], який замінив пропорційну виборчу систему (для тих місцевих виборів, де вона застосовувалася) змішаною. До порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради України сьомого скликання включено законопроект щодо внесення змін до цього Закону. 01.04.2014 року була спроба остаточного прийняття цього законопроекту, однак питання виборчої системи для обрання міських голів викликало гостру дискусію, що завадило прийняти закон в цілому (його розгляд перенесено на 8 квітня цього року).

Часті зміни виборчого законодавства не сприяють формуванню й утвердженню стійкої виборчої культури громадян. Стабільність виборчого законодавства «має вкрай важливе значення для зміцнення авторитетності виборчого процесу» [18, с. 73]. Кодекс належної практики у виборчих справах, прийнятий Венеціанською комісією у 2002 році, проголошує: «Основні елементи виборчого закону, зокрема власне виборчу систему, склад виборчих комісій і визначення меж виборчих округів, не можна переглядати менш як за рік до проведення виборів», якщо вони не закріплені в конституції чи законі вищого рівня [18, с. 57].

Порушення принципу стабільності виборчого законодавства знаходить свій вияв не лише у тому, що практично для кожних виборів приймається нова редакція закону. Не менш негативні наслідки для практики належного застосування виборчого законодавства мають зміни, що

приймаються напередодні, а часом і під час виборчого процесу. На жаль, така практика досить поширена. Тому вимога стабільності виборчого законодавства передбачає також відмову від внесення законодавчих змін у період, коли внаслідок браку часу належне вивчення нових нормативних положень як суб'єктами виборчого процесу, так і організаторами виборів ускладнене. Такі ситуації не лише перешкоджають правильному й однаковому застосуванню законодавства про вибори під час виборчого процесу, але й порушують принцип правової визначеності – одну із складових принципу верховенства права (див. [19, с. 164]). Цей загальний принцип права важливий і стосовно громадян (зокрема, виборців чи кандидатів), для яких «застосування [правових] актів повинне бути передбачуване» [20, с. 179]. Принцип правової визначеності є одним з найстаріших; як зазначають дослідники, відповідне положення міститься ще в «Дигестах Юстиніана» [21, с.139].

Мету забезпечити певні гарантії стабільності виборчого законодавства у сенсі правової визначеності передбачав пункт другий Розділу XIV «Прикінцеві положення» Закону «Про вибори народних депутатів України» 2004 року: ним була здійснена спроба обмеження внесення змін до Закону шляхом заборони внесення таких змін не пізніше як за 240 днів до виборів. Проте ця заборона була поступово звужена, а потім знівельована законами, прийнятими 17.11.2005 року, 19.01.2006 року, 09.02.2006 року, 14.03.2006 року, які вносили зміни не лише до основного тексту виборчого закону, але й до зазначеного прикінцевого положення. Таким чином, усі попередні формулювання цього пункту були порушені. У цей спосіб Верховна Рада України своєю практикою внесення змін до Закону фактично заперечила чинність норми пункту другого Прикінцевих положень: адже заборона вносити зміни до Закону мала би зупинити розгляд питання про внесення змін.

Як уже зазначалося, під час виборчого процесу 2006 року до Закону «Про вибори народних депутатів України» окремі зміни вносилися тричі – законами від 19 січня, 9 лютого та 14 березня 2006 року. Закон «Про вибори Президента України» був істотно змінений у серпні 2009 року (за п'ять місяців до дня виборів); крім того, до Закону були внесені зміни між двома турами голосування (3 лютого 2010 року), тобто перед повторним голосуванням. Закон про місцеві вибори 1998 року був прийнятий «нашвидкуруч» уже після початку виборчого процесу відповідних виборів (саме цим дослідники пояснювали його низьку якість [22, с. 9, 12]). Чинний Закон про місцеві вибори був прийнятий у липні 2010 року (за два місяці до початку виборчого процесу) і зазнав істотних змін 30 серпня 2010 року (за десять днів до початку виборчого процесу).

Додатковим об'єктивним фактором нестабільності виборчого законодавства є те, що окремі норми прийнятих законів не відповідають вимогам Конституції України. Конституційний Суд України неодноразово приймав рішення щодо визнання окремих положень виборчих законів неконституційними, що мало наслідком втрату чинності відповідними нормами. Перше таке рішення (і досі найбільше за обсягом норм, визнаних неконституційними) було прийнято 26 лютого 1998 року і стосувалося Закону «Про вибори народних депутатів України» [23]; останні (теж щодо парламентських виборів) – у 2012 році [24]. Неодноразово Конституційний Суд України звертався до проблем Закону «Про вибори Президента України» [25] та Закону про місцеві вибори [26].

Нестабільність вітчизняних законів про вибори заслужено вважається одним з основних недоліків виборчого законодавства України. Інтерпретативна декларація про стабільність виборчого законодавства, прийнята Венеціанською комісією у 2005 році, стверджує, що основні елементи виборчого закону – виборча система, формування виборчих комісій, територіальна організація виборів – не можуть змінюватися менш ніж за рік до проведення виборів, а інші зміни можливі у разі крайньої необхідності, однак повинні бути прийняті достатньо завчасно [18, с. 82]. У цьому сенсі можна відзначити як позитивний той факт, що Закон «Про вибори народних депутатів України», прийнятий у листопаді 2011 року, не зазнав змін до виборів 28 жовтня 2012 року (проте, як уже зазначалося, його редакція вже істотно змінилася у листопаді 2013 року; див. [15]).

Іншою істотною проблемою виборчого законодавства України, частково пов'язаною з першою, є відмінності у законодавчому регулюванні однакових виборчих процедур для різних виборів. Нормативне регулювання складання та уточнення списків виборців, строків та порядку формування виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, проведення передвиборної агітації, фінансування виборів, підготовки і проведення голосування виборців, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів, тобто тих процедур, які однакові або дуже близькі за своїм змістом для усіх типів виборів, регулюються у різних виборчих законах по-різному. Причина

цього часто полягає в тому, що прийняття нових виборчих законів (чи внесення змін до різних законів) відбувається у різний час, часто різними складами Верховної Ради України, і, таким чином, несе на собі відбиток не лише різного розуміння відповідних проблем, але й поточної політичної кон'юнктури. Спроби уніфікації виборчого законодавства (як, наприклад, у 2004 році, коли протягом місяця було прийнято три виборчі закони) досі не стали успішними.

Зазначеними проблемами пояснюються постійні спроби вдосконалення окремих положень виборчого законодавства, що виражається у значній кількості відповідних законопроектів (лише під час трьох сесій Верховної Ради України сьомого скликання внесено понад 30 законопроектів щодо цих питань). Водночас таким спробам часто бракує системності і послідовності, а окремі з них мають ознаки колізійності чи навіть неконституційності. Законопроекти, якими пропонується внести окремі зміни до чинного виборчого законодавства, часто викликають погіршення регулювання. Саме тому ці процеси потребують системного, науково обґрунтованого і доктринально взаємоузгодженого підходу щодо новелізації відповідних положень законодавства.

Удосконалення законодавчого регулювання виборчих процедур, які є засобом гарантування і захисту основних засад демократичних виборів, виборчих прав громадян, є важливим завданням законодавця. Ці кроки не можуть здійснюватися фрагментарно, хаотично, оскільки це спричиняє виникнення законодавчих прогалин і колізій, знижує якість законодавчого регулювання, порушує принцип правової визначеності. Такі зміни вимагають продуманого комплексного підходу, всебічного врахування впливу відповідних змін на всю систему виборчих правовідносин. Доцільно намагатися досягти уніфікації відповідного регулювання (наскільки це можливо) для різних типів виборів, узгодженого внесення змін до різних виборчих законів, чому не завжди приділяють належну увагу суб'єкти законодавчої ініціативи. Зрештою, кардинальним способом вирішення цих проблем може стати кодифікація виборчого законодавства України [27].

Виходячи з досвіду окремих спроб забезпечення стабільності виборчого законодавства як одного із міжнародних стандартів демократичних виборів, вважаємо, що необхідне конституційне закріплення відповідних вимог щодо часу набрання чинності змінами у виборчому законодавстві. Так, окремі зміни, спрямовані на усунення виявлених недоліків регулювання, можуть набирати чинності не пізніше як за рік до проведення відповідних чергових виборів; більш серйозні зміни (як зміна виборчої системи) повинні вводитися в дію *після* проведення чергових парламентських виборів (з тим, щоб такі рішення не приймалися народними депутатами України для поліпшення умов власного наступного обрання). Сучасний процес конституційного реформування створює сприятливі умови для закріплення таких вимог.

Список використаних джерел:

1. Богашева Н. Міжнародні стандарти демократичних виборів та законодавство про вибори народних депутатів України / Н. Богашева, Ю. Ключковський // *Вибори та демократія*. – 2012. – № 2(32). – С. 29–50.
2. Остаточний звіт Місії зі спостереження за виборами ОБСЄ/БДППЛ. *Вибори до Верховної Ради 28 жовтня 2012 року* [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ОБСЄ/БДППЛ. – Режим доступу : <http://www.osce.org/odihr/98578>.
3. *Бюлетень моніторингу законодавства України*. – Вип. 2 / О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, Н. Р. Нижник, В. М. Алексеев, Т. М. Барабаш, Н. В. Богашева та ін.; за заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – 277 с.
4. Закон України «Про внесення змін до статті 90 Закону «Про вибори Президента України» № 841-VII від 28.02.2014 // *Відомості Верховної Ради України*. – 2014. – № 12. – Ст. 195.
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» № 879-VII від 13.03.2014 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 25. – Ст. 747.
6. Закон України «Про вибори Президента України» № 474-XIV від 05.03.1999 р. (в редакції від 13.03.2014 р.) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/474-14>.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 4061-VI від 17.11.2011 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.
8. Богашева Н.В. *Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006 роки)* / Н. В. Богашева, Ю. Б. Ключковський, Л. В. Колісецька. – К. : Фоліант, 2006. – 146 с.

9. Пономарьова Г. П. Становлення парламентської виборчої системи в Україні (1991–2006 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. П. Пономарьова // Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2010. – 20 с.
10. Ключковський Ю. Виборчі системи та українське виборче законодавство / Ю. Ключковський. – К. : Час Друку, 2011. – 132 с.
11. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин / За заг. ред. В. В. Рибачка. – Т. 5. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – 717 с.
12. Батанов О. Порівняльний аналіз функціонування муніципальних виборчих систем у зарубіжних країнах / О. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2013. – № 1(25) – С. 58–63.
13. Закон України «Про повторні вибори народних депутатів України в одномандатних виборчих округах №№ 94, 132, 194, 197, 223» № 457-VII від 05.09.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 75. – Ст. 2766.
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів» № 709-VII від 21.11.2013 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 1. – Ст. 1.
15. Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства з питань проведення виборів (реєстр. № 3396 від 06.11.2013 р., доопрацьований) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48621.
16. Закон України «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» № 5175-VI від 05.07.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 30. – Ст. 347.
17. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» № 2487-IV від 10.07.2010 р. (в редакції від 30.08.2010) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2487-17>.
18. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : Логос, 2009. – 500 с.
19. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Вісник Конституційної Асамблеї. – 2013 – № 1. – С. 146–178.
20. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). – Харків : Право, 2008. – 240 с.
21. Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.
22. Рябець М. М. Практика реалізації законодавства про вибори та референдуми в Україні та шляхи його подальшого вдосконалення / М. М. Рябець // Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. Збірник матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13–15 листопада 2003 року) / Ред. колег. М. М. Рябець та ін. – К. : Нора-друк, 2003. – С. 8–34.
23. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 (справа про вибори народних депутатів України) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001. – У 2-х кн. – Кн. 1 / Відпов. ред. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 123–135.
24. Рішення Конституційного Суду України від 5 квітня 2012 року № 8-рп/2012 (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаною виборчою системою) // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 3. – С. 35–39.
25. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009 (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 56–79.
26. Рішення Конституційного Суду України від 23 жовтня 2003 року № 17-рп/2003 (справа про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002–2003 / Відпов. ред. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 317–320.

27. Ключковський Ю. Б. Підходи до кодифікації виборчого законодавства України // Актуальні питання кодифікації законодавства України / Ю. Б. Ключковський. – Вип. 2 / За заг. ред. О. В. Зайчука. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – С. 147–154.

** Богашева Наталія Владиславівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.*